

Agresja i przemoc Relacje w klasie

Jacek Pyżalski

Panel ekspercki online 10 listopada 2017 roku

W ramach projektu realizowanego przez Fundację „Masz Szansę” jako zadanie publiczne na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej. Umowa nr MEN/2016/DWKI/1175 SYSTEM ÓDDZIAŁYWAŃ PROFILAKTYCZNYCH W POLSCE - stan i rekomendacje dla zwiększenia skuteczności i efektywności planowania i realizowania działań profilaktycznych w mikro i makro skali.

AGRESJA I PRZEMOC

Jednym z podstawowych problemów dotyczącym zachowań ryzykownych młodych ludzi są bez wątpienia te, które wiążą się z doświadczaniem przez młodych ludzi bądź realizowaniem agresywnych działań wobec rówieśników (Rigby, 2010; Pyżalski, Roland, 2011).

Literatura naukowa dotycząca problematyki takich zachowań jest pokaźna, ale też bardzo niespójna teoretycznie, szczególnie w naszym kraju. Po pierwsze, w stosunku do samego interesującego nas zjawiska stosowane są różne terminy. Autorzy publikacji piszą o agresji, agresji rówieśniczej, agresji szkolnej, przemocy rówieśniczej (*peer-aggression*), mobbingu, czy bullyingu. Część autorów tych terminów wcale nie definiuje, uważając, że są one powszechnie rozumiane w sposób spójny. Inni traktują je jako synonimy, wreszcie niektórzy próbują nadać im konkretne znaczenie, określając jednocześnie różnice pomiędzy zjawiskami, które mają oznaczać (Pyżalski, 2012).

Agresja bywa najczęściej definiowana jako działanie intencjonalne, mające na celu spowodowanie psychicznej lub fizycznej szkody u ofiary (Aronson, 1997). Celowość działania jest tutaj zatem kluczowym kryterium włączającym określone zachowanie w obszar interesującego nas pojęcia. Zatem nie włącza się do pola interesujących nas działań tych sytuacji, gdzie sprawca działał z innych pobudek niż chęć skrzywdzenia ofiary. Takie ograniczenie jest łatwo postawić na poziomie teoretycznym. Trudniej jest skonstruować narzędzia badawcze, które pozwolą zweryfikować, czy w danym przypadku intencjonalność wystąpiła. Nie wiadomo, czy przesądzać o niej miałyby przekonanie sprawcy, ofiary, czy może ocena zewnętrznego obserwatora.

Agresja w niektórych przypadkach przyjmuje formę przemocy, która zwykle, nawet w potocznych analizach, traktowana jest jako przypadek agresji przynoszącej poważniejsze skutki – w związku ze szczególną charakterystyką działań agresywnych.

Bullying - najpoważniejsza przemoc rówieśnicza

Większość naukowców prowadzących badania w tym obszarze stosuje określenie *bullying*, którego definicja jest zwykle bardzo zbliżona i oparta o klasyczne badania Dana Olweusa dotyczące przemocy rówieśniczej wśród chłopców (Jimerson, Swearer, Espelage, 2010; Olweus, 1978; Olweus, 1993; Thomas, Connor, Scott, 2014). Historia stosowania tego terminu sięga także wcześniejszych badań szwedzkiego lekarza Petera-Paula Heinemanna, który użył tego określenia w stosunku do agresji wśród dzieci, w szczególności takich, które w jakiś wyraźny sposób odróżniają się od rówieśników. Jeszcze wcześniej określenie to było stosowane w badaniach zachowania zwierząt (Salmivalli, 2010).

Jeden ze znaczących badaczy bullyingu w środowisku pracy - Bjorkvist definiuje go jako „powtarzające się działania, mające na celu wyrządzenie psychicznego (ale czasami również fizycznego) bólu, skierowane wobec jednej osoby, bądź grupy osób, które z jakiegoś powodu nie są zdolne do obrony przed nimi” (Bjorkvist i in., 1994). Bardzo podobnie definiują to zjawisko Craig i Pepler (2003, s. 577) wskazując, iż bullying to „negatywne fizyczne lub werbalne działania, które charakteryzują się wrogą intencją, powodują negatywne emocje u ofiar, są powtarzalne w czasie, oraz charakteryzują się różnicą sił pomiędzy sprawcami a ofiarą”.

W krajach skandynawskich, oraz niemieckojęzycznych używa się dość powszechnie określenia mobbing – jednak głównie w literaturze naukowej w językach krajowych.

Warto zauważyć, że chociaż zjawisko bullyingu interesuje nas w kontekście relacji rówieśniczych i placówek oświatowych, to w szerszym rozumieniu odnosi się ono także do innych siedlisk, takich jak wspomniane już środowisko pracy, placówki penitencjarne, lecznicze, wojsko, itp. (Monks i in., 2009; Stassen Berger, 2007).

Definicję bullyingu (a zarazem bazujące na niej narzędzia badawcze) zwykle buduje się w oparciu o łączne występowanie trzech kluczowych właściwości. Omawiana triada to: intencjonalność, powtarzalność i nierównowaga sił (rys. 1.). Właściwości te traktowane są jako takie, które muszą współwystępować, by można było mówić o bullyingu.

Właściwości bullyngu

Pierwszą z właściwości jest **regularność (powtarzalność)**, nazywana czasami także powtarzalnością. W przypadku bullyngu sprawcy działają długotrwale, powtarzając wielokrotnie akty agresji wobec tej samej osoby. Osoba staje się stałą ofiarą w grupie – co po pewnym czasie jest oczywiste dla każdego z jej członków. Doświadczane akty agresji nie muszą być bardzo poważne jednostkowo, ale przez długotrwałe oddziaływanie i fakt antycypowania przez ofiarę ciągłych ataków przynoszą one sporo szkód. Warto tu wskazać, iż po pewnym czasie ofiara czuje się niekomfortowo, nawet w przerwach, kiedy nie jest wiktymizowana. Jednocześnie w nowszych publikacjach postuluje się, by uwzględniać jako poważne nawet pojedyncze akty agresji, gdy mają one szczególnie raniący charakter, np. molestowanie seksualne (Finkelhor, Turner, Hanby, 2012).

Właściwości bullyngu

Druga właściwość to **nierównowaga sił pomiędzy sprawcą (sprawcami) a ofiarą**. Sytuacja taka ma miejsce, gdy osoby atakujące są dużo silniejsze od osoby pokrzywdzonej, a przynajmniej ona postrzega się jako słaba i bezbronna wobec tych, którzy ją krzywdzą. Ta właściwość bullyngu jest silnie podkreślana przez autora koncepcji - D. Olweusa (2007), wskazując, że nie są bullyingiem zwykłe konflikty między uczniami – choć oczywiście pojawiają się tutaj akty agresji. Źródłem nierównowagi sił może być przewaga liczebna sprawców, przewaga siły fizycznej lub przewaga psychologiczna (np. sprawcy mogą mieć wyższe zdolności komunikacji lub być bardziej popularni w grupie). Robert Slonje i Peter K. Smith (2008, s.147) odnosząc się do tej właściwości wskazują, iż bullying możemy definiować jako „systematyczne nadużywanie siły” (*systematic abuse of power*). To właśnie nierównowaga sił sprawia, że ofiara czuje się subiektywnie bezradna wobec sprawcy i nie potrafi się obronić.

W przypadku nierównowagi sił, wynikającej z tego rodzaju przewagi niektórzy autorzy (Speck, 2005) proponują stosowanie pojęcia „mobbing” (z ang. *mob* – tłum, motłoch).

Właściwości bullyngu

Trzecia właściwość to **intencjonalność** – immanentna cecha dystynktywna agresji w prawie wszystkich definicjach psychologicznych. Bullyingiem będą zatem te przypadki przemocy, gdzie wyraźny jest motyw skrzywdzenia innej osoby. Kryterium to wśród znawców problematyki przemocy rówieśniczej budzi, jak już wskazano wcześniej, kontrowersje. Wskazuje się, iż problem motywacji sprawcy angażującego się w agresję jest słabo rozpoznany empirycznie. Dyskutując o tej właściwości bullyngu podnosi się tu sytuacje, gdy zachowania agresywne są przez sprawcę traktowane jako „forma zabawy, nawiązania kontaktu, wyrażenia zainteresowania, zdobycia uznania, przewagi fizycznej czy psychicznej, a nie intencjonalnego zadania bólu, cierpienia, wyrządzenia krzywdy” (Ostrowska, 2009, s. 15). Z tego typu motywacjami mamy często do czynienia właśnie w przypadku agresji rówieśniczej realizowanej w środowisku placówek oświatowych (Dambach, 2008). Często brak intencji skrzywdzenia charakteryzuje też akty omówionego w dalszej części cyberbullyingu (Pyżalski, 2012). Pomimo tych dyskusji, większość badań uwzględnia intencjonalność w definicji – choć jest ona rzadko operacjonalizowana, szczególnie w narzędziach, których respondentami są ofiary bullyngu, które właściwie mogą jedynie zgadywać jakie były intencje sprawcy. Zresztą jest przecież tak, że bez względu na intencje ofiary te doświadczają cierpienia.

- Analizując wyniki dotyczące agresji i przemocy rówieśniczej należy bardzo dogłębnie analizować charakter przyjętych wskaźników w kontekście teoretycznym badanych zjawisk. Dość powszechnie przyjęta zła praktyka pomiarowa ogranicza się bowiem wyłącznie do przyjęcia behawioralnych kryteriów agresji (co respondent zrobił lub jemu zrobiono) bez uwzględnienia formalnych charakterystyk działań agresywnych tj. regularność (ciągłość) realizacji wrogich działań, nierównowaga sił pomiędzy ofiarami i sprawcami, czy intencjonalność oddziaływań. Istotne jest także rozpoznanie, jaki charakter miały działania agresywne w kontekście typologii uwzględniającej agresję fizyczną, werbalną, relacyjną oraz cyberprzemoc.
- W tym ujęciu warto na poziomie analitycznym przyjąć rozróżnienie typologiczne wskazujące agresję rówieśniczą jako najszerszy zbiór, zawierający wszystkie wrogie działania młodych ludzi względem innych członków społeczności szkolnej. Jego podzbiorem będzie przemoc wskazująca na dysproporcję (przewagę sił) sprawcy (lub sprawców) nad ofiarą oraz najpoważniejsza forma przemocy rówieśniczej bullying (dręczenie) charakteryzująca się w najczęściej przyjmowanych koncepcjach triadą cech: intencjonalnością działania sprawców, znaczącą przewagą sprawców oraz regularnością oddziaływań (Monks i in., 2009). Szczegółowe uzasadnienie dla takiego rozróżnienia przedstawiono wyżej.

- Analizując wyniki dotyczące wiktymzacji rówieśniczej warto zwrócić uwagę, iż doświadczanie przemocy ze strony uczniów młodszych było bardzo rzadkie, nawet w grupie uczniów z grupy wysokiego ryzyka. Co więcej, regularna przemoc (kilka razy w miesiącu lub częściej), która ze względu na tę cechę strukturalną może być traktowana jako bullying, dotyczyła jedynie 1,4% całej badanej populacji uczniów gimnazjum. Taki wynik nie jest zaskakujący. Trudno bowiem, w przypadku młodszych uczniów w roli agresorów, uzyskać sytuację przewagi siły nad uczniem starszym. Nie jest to całkowicie niemożliwe – choćby w przypadku wiktymizacji doświadczanej przez uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, którzy bywają w niektórych przypadkach „łatwymi ofiarami” (Plichta, 2017). Analogiczne wskaźniki w przypadku przemocy ze strony rówieśników wynoszą 5,6% a ze strony starszych uczniów 3,2%. Są więc one wyższe niż w przypadku, gdy sprawcami są młodszy uczniowie. To wynik zgodny z oczekiwaniami, bowiem w przypadku rówieśników i starszych uczniów uzyskanie omówionej wcześniej przewagi, która pozwala na długotrwałe stosowanie przemocy jest dużo łatwiejsze. Wartości wskaźników są zbliżone do wskaźników wiktymizacji uzyskiwanych w zagranicznych i krajowych badaniach przemocy rówieśniczej, gdzie uwzględnia się powtarzalność jako istotne kryterium (por. Pyżalski, Roland, 2012). Jednocześnie pamiętać należy, że wciąż brakuje „złotego modelu” badania przemocy rówieśniczej, który bazuje na ujednoliconych wskaźnikach i pozwala porównywać wyniki różnych badań.

- Analizując otrzymywanie wsparcia społecznego i doświadczanie dobrych relacji w grupie rówieśniczej jako czynnika chroniącego należy zauważyć, że rzeczywiście jest on silnie statystycznie powiązany z przynależnością do grup ryzyka. W prawie wszystkich kategoriach dzieci z grupy wysokiego ryzyka wykazują częściej brak posiadania osoby, która dostarcza określonego rodzaju wsparcia lub szerzej dobrej jakości relacji rówieśniczej. Rzadziej także wskazują, że wsparcia takiego dostarczają wszyscy lub prawie wszyscy w zespole klasowym. Należy podkreślić, że pytanie to nie różnicuje poziomu jakości relacji. Jest to szczególnie ważne w kontekście tych respondentów, którzy wskazali w poszczególnych kategoriach wsparcia jedną osobę z klasy jako jego źródło. W niektórych sytuacjach, gdy osoba taka jest bliskim przyjacielem, to relacja taka może być znaczącym czynnikiem chroniącym. W innych, gdy relacja taka jest powierzchowna, jej znaczenie może być dużo mniejsze. Z pewnością aspekt ten wymaga pogłębionych analiz na dalszym etapie badań a także kontynuacji badań z zastosowaniem metodologii jakościowej.

- W wynikach szczegółowych warto zwrócić uwagę, że prawie 13% uczniów z grupy wysokiego ryzyka nie może liczyć na pomoc/pocieszenie ze strony ani jednej osoby w klasie. Można tu uznać za szczególny problem, gdyż to właśnie młodzi ludzie z tej grupy doświadczają najwięcej problemów, choćby w relacjach z osobami dorosłymi, czy w zakresie szeroko rozumianego zdrowia psychicznego (Pyżalski, 2012). Wyniki dotyczące relacji w klasie należy analizować łącznie z wynikami dotyczącymi czynnego bullyingu. Po pierwsze, wykluczenie traktować można jako przejaw bullyingu relacyjnego, po drugie posiadanie silnych relacji rówieśniczych może stanowić czynnik chroniący w kontekście wiktymizacji rówieśniczej.

Specyfika klas I-III SP

- Często lub bardzo często występują
 - a/ konflikty z rówieśnikami 10,9%
 - b/ dokuczanie i przezywanie 21,2%
 - c/ bicie, popychanie – 88%

Kontekst bullyingu – jednak należy tu uwzględnić metodę pomiaru - obserwacja